

ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕНТИФІКАЦІЮ УКРАЇНЦЯ XVII СТ. АБО ЧОМУ ЧЛЕНИ ГУРТКА "ЧЕРНІГІВСЬКІ АФІНИ" БУЛИ ТРИМОВНИМИ?

До історії українського шкільництва 1700 рік увійшов датою заснування одного із перших вищих учбових закладів Лівобережної України – Чернігівського колегіуму, фундатором якого вважається вихованець колегіуму Києво-Могилянського як першого колегіуму Правобережної України, Іоанн Максимович (1651–1715)¹. У минулому економ Києво-Печерської Лаври (1680) та намісник Свенського монастиря (1681) св. Іоанн у 1695 році прибуває до Єлецького Успенського монастиря м. Чернігова, щоб наступного року у сані архімандрита, а з 1697 року у сані архієпископа Чернігівського, розпочати ту справу, яка на довгі роки закріпила у пам'яті потомків його славне ім'я і добрі діла. Однак видається не справедливим забувати про ту обставину, що колегіум Чернігово-Сіверського краю було зведено не на порожньому місці і до приїзду у місто Чернігів уродженця міста Ніжина там таки вже панувала творча атмосфера і, передовсім, на ниві літературній. Саме тому не безпідставно засновником літературного гуртка, відомого як "Чернігівські Афіни" ("Чернігівські атени"), вважається не менш іменитий церковний та літературний діяч, архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський, ректор і ігумен Київського Братського Богоявленського училищного монастиря, місцеблюститель Київської митрополичої кафедри Лазар Баранович (1616-1693), який і висвятив св. Іоанна у сан ієромонаха.

Любов до слова поетичного об'єднала у літературний гурт добре відомих у ту пору письменників, полемістів і вихованців Києво-Могилянської школи, з-поміж яких виділяються: Іоанікій Галятовський, Дмитро Туптало, Іван Величковський та й сам Лазар Баранович.

А, власне, з чого все те починалось? Звісно, з освіти. За браком вищих учбових закладів у рідному краї Лазар Баранович, як і сотні амбітних молодих людей, мав здобувати знання за його межами. Розпочавши осягнення науки шкільної у Братській школі м. Києва майбутній архієпископ продовжив своє навчання у колегії м. Вільно, яке на той час вже зажило слави визначного наукового та освітянського осередку. Не безпідставним буде нагадати і про те, що заснована та єзуїтська колегія була віленським єпископом Валеріаном Протасевичем у 1570-му році вже після об'єднання Великого князівства Литовського та Польщі у Річ Посполиту (1569), і завдання, які поставлені були її фундаторами, визначались як не меш амбітні: стати центром протистояння протестантській ідеології, яка на той час стрімко поширювалася і мала у цих краях своїх численних adeptів.

Задля вирішення поставлених завдань до викладання у колегії було запрошено монахів-єзуїтів, які упродовжили класичну і поширену у католицькому світі освітянську програму, що включала не лише дисципліни

---

¹ У колі православного люду Іоанн Максимович більше відомий під ім'ям святиителя Іоанна Тобольського

суто церковного змісту, але й давньогрецьку і латинську мови, географію, математику, історію, риторичку і поезію. У 1578 р. після підписання привілею польським королем Стефаном Баторієм колегія м. Вільно отримала статус академії, а з нею і право готувати бакалаврів, магістрів і докторів вільних мистецтв, філософії та богослов'я. Наступного року у м. Вільно було засновано і університет (*Almae Academia et Universitas Vilnensis Societatis Jesu*), ректором якого став відомий полеміст і поборник уніатської церкви Петро Скарга. Мовами викладання дисциплін навчального циклу, звісно, були латина та польська.

З Вільно та Килиша до Києво-Могилянської колегії Лазар Баранович повернувся вже у новому статусі викладача, а в 1650-му став ректором та ігуменом Київського Братського монастиря. Вже через три роки (у 1653-му) він прибуває до Чернігівського Єлецького монастиря, де 1657-го року його висвячують у сан архієпископа Чернігівського. Першу резиденцію єпископ Лазар Баранович мав у Новгород-Сіверську, де і заснував слов'яно-латинську школу. Саме на її базі і вже після того як його ж зусиллями цю школу було переведено до Чернігова 1700-го року під патронатом архієпископа І. Максимовича колегіум і відкрили.

Ще задовго до заснування колегії любов до слова поетичного спонукали Лазаря Барановича до письма, а за тим і до бажання видати друком численні проповіді, панегірики та поезії, до яких він був ще змолоду дуже охочий. Проте, на те були потрібні не лише кошти. Події, що сталися у часі реалізації цих задумів, змусили автора численних доробків задуматися над пошуком альтернативного шляху досягнення поставленої цілі. Так, шанована збірка проповідей Лазаря Барановича "Меч духовний" вийшла друком у Києво-Печерській Лаврі без потрібної коректури її автора, а наступна, відома як "Труби словес проповідних", після довгих перемовин з друкарнями київської лаврської та московської взагалі була відхилена і рукопис повернули авторові. Врешті-решт у архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського з'явилася задумка на території Спасо-Преображенського монастиря м. Новгород-Сіверська заснувати друкарню власним коштом. Цю справу Лазар Баранович доручає своєму писарю Семену Ялинському у 1671 році.

Однак, наступного року арх. Лазар Баранович мав їхати до Чернігова, а Ялинський навчатися друкарського ремесла до Вільна, і справа з відкриттям друкарні затягнулася. Перші видання (три проповіді Лазаря Барановича: "Слово на Воскресіння", "Слово на Благовіщення" та "Слово на Святу Трійцю") з'явилися друком лише у 1675 році. За увесь час роботи цієї друкарні побачили світ 21 видання і із них 14 були суто авторськими творами: самого архієпископа – 7 творів, його приятеля Іоанікія Галятовського – 5, Олександра Бачинського – 1 та Дмитра Туптала (св. Дмитра Ростовського) – 1. Інші видання мали церковний або навчальний характер. Тут було надруковано граматику, Часослов, Псалтир (1675), Анфологійон (1678). Однак у 1679 році, коли на території Спасо-Преображенського монастиря сталася пожежа, Лазар Баранович приймає рішення перевезти друкарню до Троїцького собору Іллінського монастиря міста Чернігова. Уже в наступному 1680 році у ній

друкуються дві польсько-мовні книги Лазаря Барановича та нова редакція Псалтирі. Цікавою особливістю цієї доби, що відобразилася і на видавничій діяльності Л. Барановича, було використання багатомовності не тільки у різних, але й в межах написання одного твору. Яскравим прикладом тому може слугувати книжечка Лазаря Барановича "Слово на Рождество Христово" (1682), у якій основний текст написаний церковнослов'янською і частково книжною українською. Після основного тексту надруковано латино-мовний вірш із українським перекладом, а потім польсько-мовний вірш з латинською назвою.

У Чернігові арх. Лазар Баранович знайшов собі союзників-однодумців. До них відносимо і непримиренного до єзуїтів полеміста Іоанікія Галятовського, що прибув до Чернігова у сані архімандрита Єлецького монастиря в 1669 році і опікувався цим монастирем до самої смерті 1688 року. До історії Іоанікій Галятовський увійшов також як видатний представник проповідницької літератури, що вибудовував свої промови за зразками схоластичної латинської проповіді. Так, перша його збірка, відома під назвою "Ключ Разумения" (1659 р.), додатком вміщала своєрідний довідник-посібник для складання таких проповідей, що отримав назву "Наука о сложении казаний". Мова написання переважно визначалася тими цілями, які ставив перед собою автор. Так, полемічний твір на захист православної віри, що був своєрідним продовженням і уточненням головних положень дискусії, розпочатої у Білій Церкві у присутності польського короля Яна Казимира з єзуїтом Пекарським, був написаний польською мовою, а у перекладі російською став відомим як "Беседа Белоцерковская" [1]. Польською були надруковані і інші твори: "Stary Kościół" (проти філіюкве), "Fundamenty na których łacinnicy jedność Rusi z Rzymem fundują" (полемічний твір проти уніатів та католиків), "Labędź z piorami swemiż darami boskiemi Christus" (полемічний твір з поборників мусульманської віри).

Не менш відомим діячем літературного гурту був іще один вихованець Києво-Могилянської колегії св. Дмитро Ростовський (Туптало). З 1675 і по 1677 роки ієромонаха Дмитра було призначено проповідником, і майбутній митрополит Ростовський прибув до Чернігова, де і прославився своїми проповідями. У ті роки, мандруючи монастирями, святий Дмитро розпочинає працювати над польсько-мовним "Діарієм", у якому описуються події та наслідки тієї карколомної доби, що увійшла до української історії під назвою "Руїна". У серпні 1681 року у сані ігумена Свято-Спаського монастиря він повертається до Чернігова, а з часом, з 1697 по 1699 роки у сані архімандрита призначається настоятелем Єлецького Успенського монастиря. Чернігівський період святителя виявляється досить плідним на літературні здобутки.

Першим літературним твором св. Дмитра Ростовського вважається "Руно орошенное", що був написаний на замовлення арх. Лазаря Барановича про дива від ікони Пресвятої Богородиці Іллінського Чернігівського монастиря і опублікований у 1683 році. [2] Твір отримав визнання і подальші його перевидання у 1689, 1691, 1696, 1697 та 1702 роках лише засвідчують ту значимість, яке він займав з-поміж літературних доробків тієї доби. Ще від

першого приїзду до Чернігівської обителі з арх. Лазарем Барановичем у св. Дмитра Ростовського налагодились щирі і дружні взаємини. Ось чому переважна більшість його творів була надрукована під патронатом місцеблюстителя Київської митрополичої кафедри у чернігівській друкарні. Красномовним свідченням тієї пошани може слугувати слово-присвята автора "Руно орошенное" до арх. Лазаря Барановича, уривок з якого варто закцитувати:

"Ясне в Боге Преосвященному, его Милости Господину Отцу Лазарю Барановичу, милостью Божией Православному Архиепископу Черниговскому, Новгородскому и всего Севера, Администратору Митрополии Киевской, Пану Пастырю, Отцу и Благодетелю мира, здравия, спасения и долгоденствия от десницы Наивысшего Архидиякона автор от всей души желает.

Овча я паствы Вашей, Преосвященный Пастырь мой, несую руно Вашему святительству. Ибо какой дар овца приносит может, как не руно? И кому руно приносится должно, как не пастырю?... Подобаает Вашему святительству Руно, Пречистая Дева Мария, ибо во время пастырства Вашего это Руно, икона чудотворная, слезами орошалось.

Здесь да позволено мне будет вторым Гедеоном назвать Преосвященство Ваше, ибо как тот видел своими очами росу на руно в древности, так Ваше преосвященство зрит при престоле своем икону Владычицы нашей, чудесно рососою слезною окропленную. И Руно это златое много драгоценнее руна Иасонова, что вынес он из Колхиды в Фессалию". [3]

Як відомо, навіть після переїзду до Ростова переважну більшість творів св. Дмитро (Туптало) писав церковнослов'янською мовою із включенням українізмів. Польсько-мовні твори цього автора датуються лише раннім періодом творчості.

Третім, не менш поважним членом літературного гурту, був Іван Величковський (? – 1701). Вихованець Києво-Могилянської колегії, життєвий шлях якого в 70-х роках XVII століття (до полтавського періоду) був тісно пов'язаний із діяльністю друкарні Лазаря Барановича, у якій він працював, є автором численних поетичних доробків (панегіриків, епіграм та курйозних віршів), які він писав не лише латиною, але й польською та літературною українською мовами.

До чернігівського періоду творчості майбутнього протоієрея Свято-Успенської церкви міста Полтави відносять шанобливий польсько-мовний панегірик, відомий під назвою "Lucubratiuncula"¹. Цікавим видається та обставина, що на початку віршованого тексту вміщено заставку з фігурою в центральній частині і надписом "Агнець божий", що перегукується із вживаним польським словом "baranek" (церковнослов'янською – "агнець"), вибудовуючи, таким чином, символічний зв'язок з адресатом панегірика, оскільки він був написаний на честь арх. Лазаря Барановича. Стилiстично твір відносять до розповсюдженої на той час барокової традиції, виконаної у схоластично-макаронічній формі, вкрапляючи у текст польські та латинські цитати з

---

¹ Посилаючись на розвідки одного із дослідників цього твору Сергія Маслова станом на середину XX століття панегірик перебував в архіві «Древлехранилища» Центрархіву РРФСР у Москві в складі бібліотеки колишнього «Московского главного архива министерства иностранных дел» під шифром Обол. Ин. печ., № 280 (старі №№ 29 і 59) з [4].

Святого Письма, творів Овідія та, немов би граючись, посиланнями на античні міфологічні сюжети про Сізіфа, Ахілеса та інш. Вірність усталеній традиції демонструє і слова, якими закінчується текст: "Swiatobliwości Waszey Naszego wielce 1 Miłościwego Pana, Pasterza, Oycy, Patrona y Dobrodzieia Podnożkowie. Towarzystwo Kunsztu Typographskiego. Lucubrationcula Ioannis Wieliczkowski"¹ [5].

Інший, не менш цікавий рукопис збірників "Зегар з полузегарком" і "Млеко", що містить в собі 33 аркуші, був виявлений і став предметом дослідження лише на початку ХХ ст. Збірник присвячено київському митрополиту Варлааму Ясинському. Та на відміну від "Lucubrationcula" його текст написаний чітким українським півуставом кінця ХVІІ ст. перший аркуш якого вміщає промовистий заголовок: "Тут двѣ книжици вкупѣ увязаны: една, названая Зегар з полузегарком, офѣрованная року 1690, а другая, названая Млеко, офѣрованная року 1691..." [6]. На закінчення книжки виключення становить лише написана польською мовою "ORATIO ad illustrissimum novoconsecratum metropolitanum" (Орація до найяснішого новопоставленого митрополита), у якій автор: "Бачачи святобливість Вашу з високої архимандрії Печерської на ще вищий митрополичий престол правицею божою підвищеного, не смію подлими подлого розуму мого словами таку високу поздоровляти достойність, а краще застосую золоті слова св. Златоуста ... святобливість Вашу, пана й архіпастиря мого поздоровляю, тільки трохи змінивши, бо я й тому радію, що святобливість Вашу на такі високі достойності підвищено, і з того тішуся, що достойності з тебе честі й окраси дістали, і архіпастиря люблю і превдячну особу, великої філософії повну, пишаючись із її мудрості й гострого розуму. Котрий, як вівця пастиреві, як слуга пану і як підніжок своєму маєстатові [...] бути і давати користь на тій гідності архіпастирській [...] і довгих-довгих літ щиросердно бажаючи, про поцілування благословенної й благословляючої архіпастирської пожаданої правиці якнайпокірніше молю"² [7].

Очевидно-закономірна належність поетів чернігівського літературного гурту до латино-польської традиції аж ніяк не впливала на не менш очевидну їх самоідентифікацію: називатися православним християнином і представником руського племені. Ось тому свої твори поети гурту "Чернігівські Атени" писали польською, церковнослов'янською та староукраїнською мовами. Щодо зрозумілості вектору соціокультурних орієнтирів варто лише згадати, що саме арх. Лазар Баранович 1669 року

¹ Переклад українською: «Святобливість Вашої нашого вельми милостивого пана, пастиря, отця, патрона і добродія підніжки. Товариство друкарського мистецтва. Нічна праця Іоана Величковського».

² «Oglądaiąc swiatobliwość Waszą z wysokiego archimandriey Pieczarskiej na wyższy metropolitański thron prawicą boską podwyższonego, nie śmiem podłemi podłego rozumu mego słowami tak wysoką pozdrawiać dostoyność, ale raczej zażyję złotych słow s. Złoustego....Tych słow właśnie y mnie zażyc przystoi, gdy swiatobliwość Waszą, pana y archipasterza mego pozdrawiam, tylko troche odmieniwszy, albowiem ia y temu się raduię, że swiatobliwość Wasza na tak wysokie dostoyności podwyższony iest y z tego się cieszą, iż dostoyności z Ciebie czci y okrazy dost[al]y, y archipasterza miłuię y przewdzięczną osobę czczę z iey mądrością y ostrym rozumem, wielkiej philosophiey pełną. Ktorzy, iako owca pasterzowi, jako sługa panu y iako podnożek swemu maiestatowi ES [...] esse et prodesse na tey godności archipasterskiej [...] y dłuższe lata szeroserdecznie życząc o pocałowanie [błogosł]awionej y błogosławiącey archipasterskiej požadanej [prawi]ce iak naypokorniey zebra. [арк.13.]

переконавав гетьмана Многогрішного зібрати посольство в Москву з проханням про підтвердження козацьких вольностей тієї частини української землі, що за Андрусівським перемир'ям потрапила під протекторат Москви та наполягали на тому, щоб росіяни не віддавали полякам Києва і при цьому, вибудовуючи церковну політику з орієнтацією на Москву, не вважав доречним виходити з-під юрисдикції Константинопольського Патріарха.

Іронічно-в'їдливе відношення до усього польського та й самої польської мови звучить у рядках його поезій, у яких українська земля позначена як руська. Так у вірші "Русин до поляка щось по-польську балака" читаємо:

*Не усякому поляку
Будуть вірші сі до смаку.
О коли б ти, ляше, вірші
В руській мові склав не гірші!
Звір се дикий для русина –
Що польцизна, що латина [8].*

У іншому вірші, відомому як "Світ збурили грози на людській сьози", руська земля згадується як "Вкраїна" та "Україна" – рідний край:

*На Україні
Весь час хтось гине, Вкраїна морем
Стає червоним.
Хто сам – потоне, в гурті – переборе!
Хай Україна
Стає єдина! Татарин згине!
Нехай на згоду
Склада угоду любить русина.
Дай, боже, згоду святу Вкраїні,
Нехай Вкраїна у січі не гине! [9].*

Близький за змістом до попереднього і вірш – "Скрізь на Україні видно лиш руїни":

*Як в морі човен хвилі хилитають,
Так Україну війни донимають,
Або і гірше: човен в морі плава,
В крові Вкраїна. В чварах гине слава!
Над морем, боже, пан ти і вітрами –
Дай, щоб затихли бурі поміж нами! [10].*

Цікавими на рахунок до питання про ідентифікацію видаються і пояснення Івана Величковського щодо мотивів до написання власних поезій в "Передмові до чительника" другого твору збірки "Млеко, от овцы пастыру належноє" (арк. 13 – 33 зв.). У ній він зазначає, що різні народи, "звласца в

науках обфитуючіє", мають багато як ораторських, так і гарних "поетицких трудолюбій", а "в Малой нашей Россіи до сих час таковых нѣ от кого тыпом выданных не оглядаю трудов" і він, як справжній син "Малороссійскої отчизни нашої", готовий в міру своїх здібностей "нѣкоторые значнѣйшыє штуки поетицкіє руским языком выразити, не з якого языка на рускій оныє переводячи, але власною працею моєю ново на подобенство інородных составляючи, а нѣкоторые и цѣле русскіє способы вынайдуочи, которые и иным языком анѣ ся могут выразити". І далі: "на оздобу отчизни нашої и утѣху малороссійским сыном єи, звлаща до читаня охочым и любомудрым" [11].

До смерті Лазаря Барановича у 1693 році, під опікою якого друкарня в Чернігові працювала, було видрукувано монастирським коштом 33 видання, із яких 19 були авторськими творами самого Л. Барановича (5) та його друзів: Іоанікія Галятовського (8), Дмитра Туптала (3), Лаврентія Крщоновича (1), Стефана Яворського (1), Івана Величковського, І. Богдановського, І. Орновського (1). Після 1693 року справу Лазаря Барановича продовжив Іван Максимович і лише після його від'їзду у 1712 році до Тобольська друкарня втрачає ту роль, яку вона відігравала на Лівобережній Україні – бути лабораторією творчості і освітянським осередком, для кого "слово сие от трудолюбия" (Л. Баранович).

ЛІТЕРАТУРА

1. Владимирова П. В. Голятовский, Иоанникий // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907.
2. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/biletso/bilo21.htm>
3. Електронний ресурс. Режим доступу:
http://azbyka.ru/otechnik/Dmitrij_Rostovskij/runo-oroshennoe
4. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/velych/vel01.htm>
5. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/velych/vel03.htm>
6. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/velych/vel05.htm>
7. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/velych/vel05.htm>
8. Електронний ресурс. Режим доступу:http://litopys.org.ua/old17/old17_18.htm#g1
9. Електронний ресурс. Режим доступу:http://litopys.org.ua/old17/old17_18.htm#g1
10. Електронний ресурс. Режим доступу:http://litopys.org.ua/old17/old17_18.htm#g1
11. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/velych/vel06.htm>